

УДК 130.2+82(0):821.161.2

Тетяна Заїка

ІНДИВІДУАЛІСТИЧНІ МОТИВИ В ТВОРЧОСТІ ЛЕСИ УКРАЇНКИ

Стаття присвячена аналізу філософських засад української літератури кінця XIX – початку XX ст. Головна увага зосереджена на питанні формування нової моделі культурної ідентичності у вітчизняному літературному просторі. Вагоме місце в статті належить компаративному аналізу творчості Ф. Ніцше та Л. Українки, як adeptів ідеї індивідуалізму.

Ключові слова: культура “переломного періоду”, модернізм, індивідуалізм, надлюдина, бінарність начал культури.

Zayika T. The individualistic motives in the works of Lesya Ukrainka

The article is devoted to the analysis of the philosophical foundations of the Ukrainian literature of the end of XIX – beginning of XX century. The main attention is focused on the question of forming a new model of cultural identity in the Ukrainian literary space. In the framework of this research is carried out a comparative analysis of creativity Friedrich Nietzsche and Lesya Ukrainka.

Philosophic heritage of the German thinker for this study is of interest from the point of view of the attempts Friedrich Nietzsche to approve the main idea of modernism – individualism. Respectively, the main objective of this study is analyze how the individualism Nietzsche (the idea of the “superman”) was realized in the works of Ukrainian writers of the end of XIX – beginning of XX century. Specifically, we will focus on the figure of Lesya Ukrainka, since she is considered an adept modernist trends in the Ukrainian cultural space.

The article also focuses on the fact that the philosophy of the German thinker opened Ukrainian writers of the end of XIX – beginning of XX century another way of cultural self-determination. But at the same time in the article presented the idea that individualism in Lesya Ukrainka is not suitable option individualism by the Friedrich Nietzsche. The writer perceives only the basic provisions of Nietzsche’s philosophy: life – a constant struggle Apollonian and Dionysian principles. This study proposes to examine the individualism by Friedrich Nietzsche and creativity by Lesya Ukrainka through the prism of comparisons but not as a direct influence. What at first sight seems Nietzschean in the work of Lesya Ukrainka in case detailed analysis not finds its confirmation.

Overall this study provides a better understanding of the nature of literary processes Ukraine of the end of XIX – beginning of XX century. Also, it allows us to see that Ukrainian culture of this period did not develop in isolation and was connected with the best of world culture.

Key words: the culture of the “critical period”, modernism, individualism, superman, binary principles of culture.

Заїка Т. Индивидуалистические мотивы в творчестве Леси Украинки

Статья посвящена анализу философских основ украинской литературы конца XIX – начала XX века. Главное внимание сосредоточено на вопросе формирования новой модели культурной идентичности в отечественном литературном пространстве. Важное место в статье отводится компаративному анализу творчества Ф. Ницше и Л. Украинки, как adeptов идеи индивидуализма.

Ключевые слова: культура “переломного периода”, модернизм, индивидуализм, сверхчеловек, бинарность начал культуры.

В історії, на жаль, можна виокремити не так багато імен, під творчим впливом яких перебувають не лише сучасники, а й майбутні покоління. Ще менше прикладів того, як в одній особистості концентруються ідеї, що лише через 50 років, за належної розробки, сформуують образ всієї західноєвропейської філософії. Одним із прикладів такої геніальності, розбавленої психічними відхиленнями, є одіозна постань німецького філософа – Ф. Ніцше. Саме в його роботах ми з легкістю виявляємо передумови тих глобальних тем, які стали ключовими в творчості багатьох відомих мислителів XX ст. Тут і шпенглерівський “присмерк” західного світу, і ортегівська тема “повстання мас”, і шелерівська “девальвація цінностей”, і хайдегерівська метафізика нігілізму, і основи як релігійного, так і атеїстичного напрямів екзистенціалізму. Оригінальна філософія Ф. Ніцше по праву вважається об’єктивним центром людської культури [8, с. 144], що не лише визначила майбутні напрями розвитку німецької філософії, але й, за рахунок власного неакадемічного характеру, стала визначальною у формуванні філософій “не європейських країн”.

Нині можна говорити про різноманітність інтерпретаційних іпостасей Ф. Ніцше в окремих національних культурах. Поруч із французьким, італійським, німецьким, російським Ніцше ми можемо правомірно говорити і про Ніцше по-українськи [4, с. 151]. Його філософія відкрила українським митцям кінця XIX – початку XX ст. принципово новий спосіб культурного самовизначення, що ознаменува-

ло переоцінку ідеалів романтизованого минулого. Ідеї Ф. Ніцше мали теоретичне, культурософське, етичне та естетичне продовження в межах українського модернізму [12, с. 41]. Тією чи іншою мірою ідеї німецького мислителя наявні в критиці та художній практиці М. Вороного, О. Плюща, Л. Гринюка (перекладача “Так мовив Заратустра”), М. Яцкова, Д. Лукіяновича, О. Кобилянської, Л. Українки, В. Винниченка, М. Євшана та багатьох інших.

Чим же приваблювала українських письменників “переломного періоду” постать Ф. Ніцше? Відповідаючи словами С.Павличко, зазначимо, що праці Ф. Ніцше, будучи фактичним провісником модернізму ХХ ст., “ознаменували бунт проти ери надії, ентузіазму, віри в прогрес, сцієнтизму, механістичності тогочасних наук, прикладених до людського життя – ери, якою було ХІХ ст.” [10, с. 29]. Саме такий бунт був характерний для української культури кінця ХІХ – початку ХХ ст., а філософія Ф. Ніцше, фактично, постала як ідейна основа світоглядних зрушень вітчизняних письменників у бік модернізації. Жодний із дослідників не заперечить того факту, що 90-ті роки ХІХ – перше десятиліття ХХ ст. – період утвердження й розквіту нового художнього стилю, загальноєвропейська назва якого – “модерн” [11, с.3 85]. Власне, уявити культуру кінця ХІХ – початку ХХ ст., з усіма її трансформаціями, поза філософією Ф. Ніцше неможливо, і, як зазначав М. Попович, це повною мірою стосується і української культури.

Неоднозначним за своєю суттю є вплив німецького філософа на українських письменників “переломного періоду”. І якщо бути більш точнішими у своїй аргументації, то варто говорити не про безпосередній вплив Ф. Ніцше на вітчизняних літераторів, а про “сліди його філософії” [6, с. 90]. Адже є письменники, стосовно яких немає документального підтвердження, чи були вони взагалі знайомі з творчістю німецького філософа, але проте ми віднаходимо певну спільність. Цю тенденцію можна пояснити тим фактом, що Ф. Ніцше – це той філософ, який не побоювся в досить радикальній формі висловити те, що його давно назріло в “головах” його сучасників. А отже, ми не повинні зводити нанівець можливість того, що українські письменники того часу могли “думати й писати в одному напрямку з німецьким філософом”. Хто сказав, що в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. не могло бути свого Ніцше, також непередбачуваного, імпульсивного та категоричного у своїх думках. На жаль, це не є темою нашої статті. Нас більше цікавить, хто ж з українських письменників “переломного періоду” був знайомим з творчістю філософа, хто перебував під його впливом і як це відобразилося на образі української літератури того періоду. Таке дослідження дозволяє не лише краще зрозуміти природу літературних процесів України кінця ХІХ – початку ХХ ст., але й побачити, що українська культура розвивалася не ізольовано, а мала налагодженні зв’язки з кращими зразками світової культури.

Як зазначає І. Бичко, один із ключових дослідників теми “Ніцше і Україна”, зміст української рецепції філософії Ф. Ніцше істотно відрізнялася від адекватного її відображення, а також і від тоталітаристських (російських) інтерпретаційних моделей. Український менталітет сприйняв ніцшеанство під кутом зору своєї історичної долі і національних прагнень [1, с. 163]. Власне тому ми й маємо говорити про “сліди” Ф. Ніцше, а не про його безпосередню присутність в українській культурі. Причому “ці сліди” не стільки впливали на розвиток автентичної української культури, скільки допомагали їй вийти за ті рамки, в які її помістила народницька традиція.

У межах нашого дослідження ми звертаємося до творчості Ф. Ніцше як до зачинателя загальноєвропейської модерністської традиції. Для нас філософська спадщина німецького мислителя має інтерес з точки зору його намагання утвердити головну (ми б сказали наскрізну) ідею модерності – індивідуалізм, а значить, – і нову модель культурної ідентичності людини початку ХХ ст. Ніцшеанський варіант індивідуалізму – це повернення “людини” на суспільно-політичну арену нової якості, яка діє не за принципом “*ratio*”, а за вимогою сповідання “*nature*”. Ця “людина” не є приниженою, позбавленою прав і закутою в обов’язок перед суспільними нормами. Ця “людина” є сильною духом і тілом. Їй під силу “гори зрушити” – це “надлюдина”: людина в усіх проявах своєї індивідуальності.

Головним завданням цього дослідження є аналіз того, як ніцшеанський індивідуалізм (ідея “надлюдини”) реалізувався в творчості українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст. Конкретно ми будемо говорити про постать (відповідно, і творчість) Лесі Українки. Адже її вважають зачинателькою модерністських віянь в українському культурному просторі, тому доволі часто проводять паралелі між її творчістю та філософією Ф. Ніцше.

Отже, питання “Лесі Українка та Фрідріх Ніцше”. Відразу зазначимо, що це є найбільш неоднозначною за своїми висновками темою для дослідження. Вона формує одну із ключових дилем, просту на перший погляд, але водночас складну і внутрішньо трагічну. Вся складність полягає в неоднозначному ставленні самої письменниці до німецького філософа. Дослідники, намагаючись хоч якось досягти ясності у вирішенні зазначеної дилеми, навіть пропонують розглядати “стосунки” між Л. Українкою та Ф. Ніцше крізь призму зовнішніх та внутрішніх мотивів їхньої творчості. Якщо зосереджуватися на зовнішніх кореляціях, то тут має йтися про спільний культурний контекст, а саме про те, що Л. Українка, як і Ф. Ніцше, жила і працювала в складний та доволі суперечливий період перемін, час, коли старі цінності поступово відмирили, і потрібно було шукати нових. На цьому рівні їхня спільність є зрозу-

мілою і, навіть, логічно виправданою. Для нашого дослідження цього замало. Адже вона могла писати на одні й ті самі теми, не будучи знайомою з творчістю філософа. Що ж до внутрішніх мотивів, то, як зазначає дослідниця О. Лубківська, цими мотивами потрібно вважати початки їхнього індивідуалізму [8, с. 145] – трагедія особистого життя, самотність, страждання від хвороб (у Ф. Ніцше – це психічне захворювання, у Лесі Українки – фізичне), нерозуміння їхньої творчості сучасниками. І хоча ця спільність є беззаперечною, нам варто з'ясувати, чим саме вона була викликана: чи спільною спрямованістю творчості, про що свідчить їх зовнішня кореляція, чи все ж обізнаністю Л. Українки в особливостях філософії Ф. Ніцше.

Сьогодні сумніву не викликає та обставина, що Леся Українка була знайомою з творчістю німецького філософа. Про це вона писала в одному із листів до О. Кобилянської: "...я не поділяю Вашого ніцшеанства, бо цей філософ ніколи не імпував мені, як філософ, його ідеал *Übermensch*'а, тієї *blonde Bestien*, якимось не чарує мене. Його афоризми справді блискучі і гарні, але я не кохаюсь в цих афоризмах" [13, с. 111]. Та чи можливо, що письменниця лукавила у своїх категоричних висловах? Дослідження Т. Возняка є свідченням того, що творчість Л. Українки має не лише явні, але й приховані кореляції з філософією Ф. Ніцше. Він стверджує, що можна віднайти інтонаційний зв'язок між Ф. Ніцше та Л. Українкою, "який ... ясно не усвідомлювався й самою нею. Принаймні у декларативній формі" [2, с. 211].

Спільність, яку вдається простежити між німецьким філософом та українською письменницею, знаходиться на рівні утвердження ними індивідуалізму. І як би не противилася Леся Українка ніцшеанській ідеї "надлюдини", з усіма її характеристиками, але чомусь головні герої її драматичних робіт мають схожість з "надлюдиною" Фрідріха Ніцше. Всі її персонажі – це сильні, міцні, красиві особистості, що постійно протистоять моралі "бідних і знедолених" [6, с. 94]. Доречним тут буде згадати образ Мавки ("Лісова пісня"), яка постійно бореться з натовпом, з його сірістю. Але великою помилкою, як нам видається, є спроба цілком ототожнити ідею "вищої, цілісної людини" у Л. Українки з ідеєю "надлюдини" Ф. Ніцше. Не будемо заперечувати спільну вмотивованість обох митців, а саме – утвердження індивідуалізму в найвищих його проявах. Тільки от шлях, яким цей індивідуалізм реалізовувався, – різний. Нагадаємо, що у Ф. Ніцше надлюдина постає як вищий прояв культурного поступу, де немає місця нічому людському. "Людина – це канат, натягнутий між твариною і надлюдиною, – канат над прірвою... Небезпечно проходження, небезпечно бути в дорозі, небезпечний погляд, звернений назад, небезпечні страх і зупинка. В людині важливо те, що вона "місток", а не мета: у людині можна любити тільки те, що вона перехід і загибель" [9, с. 9–10]. Ми перевершуємо себе, долаючи щось у собі, і це те, що гине та залишається нами. Ми гинемо як людські істоти заради того, щоб стати чимось більш вищим. На відміну від аскетичного ідеалу, ідеал "надлюдини" не є деморалізуючим. Він не підкреслює нашу нікчемність, а визначає наші чесноти як такі, що знаходяться в процесі зміни. Надлюдина – це не "білокура бестія". "Білокура бестія" залишається позаду. Надлюдина – попереду. Надлюдина – вільна людська істота, що володіє інстинктивним пробудженням до творчої діяльності, проте ця інстинктивність її не поглинає. Надлюдина – це господар, а не раб своїх інстинктів. Вона спроможна щось з себе витворити, а не стати продуктом зовнішніх обставин.

Якщо більш конкретно, то в німецького мислителя рух до "надлюдини" відбувається в напрямку "знизу-вгору". Тобто спершу долається природа, так постає людина, а потім долається людина, і так постає надлюдина. Леся Українка йде зворотнім шляхом. Для неї ідеал "вищої людини" реалізується лише як гармонійне єднання людини зі своєю першоосновою – природою [7, с. 23]. Ф. Ніцше також говорить про повернення людини до природи, але це можливо лише коли з'являється надлюдина. Фактично, і в Л. Українки, і у Ф. Ніцше відправною точкою є "людина", а кінцевою – "природа". Але Ф. Ніцше, мабуть, здавалося, що людина настільки "занурена" в соціум, що їй важко повернутися до природи, що їй, як повітря, необхідно пройти шлях становлення надлюдиною, щоб потім без перешкод, подолавши аполлонівські ілюзії, долучитися до діонісійського начала. Досить складно давати хоч якусь оціночні судження стосовно того, щоб було б, якби, наприклад, Ф. Ніцше спробував повернути людину до природи без етапу "надлюдини", чи, наприклад, Леся Українка, подібно до Ф. Ніцше, ввела б якусь проміжну ланку. Ми маємо не гадати, а досліджувати те, що є.

Виникає питання: чому обох мислителів не задовольняв стан "людини"? Чому необхідно було її кудись спрямовувати: вперед, щоб потім повернутися назад (як це було у Ф. Ніцше), чи відразу назад (як це було у Л. Українки)? На нашу думку, відповідь варто шукати в творчості. Адже повернення до природи не означає простого повернення до інстинктивного способу буття, до існування за природними законами, хоча це також має місце. Для Лесі Українки і для Фрідріха Ніцше повернення до природи, до її діонісійського начала, означає, перш за все, свободу творчості, звільнення від нав'язаних соціумом норм та правил поведінки. Лише в природі, не маючи встановлених зразків та схем, людина може творчо діяти.

На продовження вищезазначеного зауважимо, що Леся Українка, хоч і не свідомо, але сприймає і розробляє ключову позицію німецького філософа про те, що життя – естетичне видовище, яке вини-

кає від постійного протистояння аполлонівського та діонісійського начал. Т. Возняк, на нашу думку, цілком слушно розглядає “Лісову пісню” Лесі Українки крізь призму ніцшеанської бінарності начал. Він зазначає, що Леся Українка інтуїтивно, на рівні змісту та форми, з властивою їй прозорістю оприлюднила протистояння “світу людини” (аполлонівське начало) та “світу лісу” (діонісійське начало). Перший – це “світ культури, умовностей, ритуалу, розуму як мірки, а отже, є обмеженим” [2, с. 214]. Йому, як і у Ф. Ніцше, протистоїть “світ лісовиків” – “світ спілкування з конституційно непізнаним, світ принципово незрозумілий, бо в рамки розуму не втиснутий” [2, с. 214]. Від себе додамо, що хоча “світ лісовиків” є незрозумілий і навіть раціонально неосяжний, він, в той же час, є принципово відкритим до творчого споглядання.

Спільність мотивів “Лісової пісні” (Леся Українка) та “Народження трагедії” (Ф. Ніцше) не обмежується лише виокремленням помітного дуалізму начал. Для обох мислителів важливого значення набуває музика. Лише в музиці здійснюється повернення до первісної єдності людського та стихійного, що, за Ф. Ніцше, є проявом буття в його чистому вигляді. Музика є моментом зближення людини з природою. Переводячи це на мову Ф. Ніцше, музика – це єдність аполлонівського та діонісійського начал. У німецького філософа ця єдність є можливою і навіть бажаною. Підтвердження – антична трагедія. Тоді як у Лесі Українки ми віднаходимо неоднозначне ставлення до цієї теми. З одного боку, взаємодія “світу культури”, уособленням якого є Лукаш, та “світу природи”, уособленням якого є Мавка, як і у Ф. Ніцше, є бажаною та можливою. Але, з іншого боку, як демонструє нам письменниця, спроби їх контакту часто ведуть до невдач, бо за цим контактом завжди слідує їх взаємне перетворення, відречення від себе. Яскравим прикладом є Мавка. Образ цієї героїні демонструє читачеві як стремління перейти з одного світу в інший (зі світу природи у світ культури) руйнує власну ідентичність. “Мавка, щоб зрозуміти, полюбити людською любов’ю, має стати розумною, тобто має перестати бути свавільною лісовою німфою” [2, с. 214].

Чому Леся Українка, знаючи, які наслідки приховує за собою “перехід” з одного світу в інший, все ж продовжувала наголошувати на необхідності “покинути” світ культури і долучатися до світу природи? Перш ніж ми дамо відповідь, зробимо одне невелике, але досить суттєве уточнення. Зауважте, Леся Українка робила наголос лише на переході зі сфери культури у сферу природи, вона ніколи не хотіла, щоб її Мавка “окультурилася”. Те, що письменниця демонструє входження Мавки у світ людей, є практичним свідченням того, який жах доведеться пережити кожному, хто захоче піти слідами її героїні. А щодо запитання, то ми відповімо так. Повернення до світу природи не передбачає такого рівня страждань, який провокує входження у світ культури. Скажемо по-іншому, Мавка зазнала набагато більше утисків, намагаючись зрозуміти та пристосуватися до світу свого коханого, ніж зазнав би Лукаш, якби добровільно долучився до світу Мавки. Чому? А тому, що світ природи є спільним для всіх людей без винятку. Це їхня першооснова буття, це базис існування. Фактично, коли людина позбавляється ілюзій світу культури, то вона повертається до себе ж самої, до свого істинного обличчя. Тоді як світ культури, змушуючи людину жити за штучно насадженими правилами, штовхає її на зраду власній природі. Відтепер зовсім іншої форми інтерпретації вимагає ситуація перетворення Лукаша на вовкулаку. Зазвичай, при поверхнево-емоційному прочитанні “Лісової пісні”, трансформація героя на вовкулаку розглядається як покарання. Зважаючи на те, про що ми тільки що говорили, образ Лукаша слід розглядати виключно як демонстрацію того, що людина “покидає” світ культури і повертається до своєї істинної природи. Отже, як ми побачили, Леся Українка, хоча і у своїй манері, але все ж підтримує Ф. Ніцше з його протистоянням аполлонівського та діонісійського начал. Навіть мова персонажів твору є свідченням цього протистояння. Так, лісова нечисть у своїй мові тяжіє до розспіваності, до мелодії, народної пісні, експресії, тобто, у кінцевому результаті, – до музики як такої. Письменниця відчувала недостатність слів, прагнула вийти за їх межі. Тому вона й прагне рухатися від важкого, розміреного слова Килини, матері Лукаша і самого Лукаша до мелодійності русалок [2, с. 217].

Не лише “Лісова пісня” Лесі Українки за свою приховану ідейну основу має тему протистояння аполлонівського та діонісійського начал. Дослідники називають ще одну працю письменниці, де не просто розкривається ця тема, а й показується вся трагічність протистоянь цих начал. Йдеться про Лесину “Кассандру”. Різниця між “Лісовою піснею” та “Кассандрою” полягає в тому, що перша демонструє нам принципову різницю між світом культури, архетипом якого є Лукаш і Килина, та світом природи, архетипом якого є Мавка, і показує драматичність переходу з одного в інший, а друга – драма єднання аполлонівського та діонісійського в одній людині, це драма невизначеності головної героїні в тому, до якого світу вона належить.

Першою ґрунтовною спробою підкреслити дихотомію аполлонівського-діонісійського в драмі “Кассандра” потрібно вважати дослідження Т. Гундорової [4], де надається характеристика головній героїні: “Вона загалом поставлена на межі між владою Діоніса та Аполлона. Хаос і безумство образів-видінь – це сфера діонісійства, яку бачить Кассандра. Натомість вона говорить лише “кінцевими словами”, тими аполлонівськими словами, які оформляють і впорядковують образи-видіння” [5, с. 81]. Кассандра, будучи глибоко переконаною, що світ облаштований за аполлонівськими законами, нама-

гається жити відповідно до встановлених ними правил. Вся трагічність полягає в тому, що їй постійно “надокучає” Діоніс, який відкриває для неї небачені іншим істини. Але ні передати їх, ні визнати до кінця свою обраність для них, вона так і не спромоглась. У цій драмі Леся Українка демонструє нам героїню на роздоріжжі: Кассандра немає достатніх сил щоб полишити сферу “чистого аполлонізму”, а відтак, для неї є туманним і незрозумілим шлях входження в діонісійську сферу. У цьому творі потрібно вбачати не лише “трагедію правди” (О. Білецький), але й трагедію “аполлонівської жінки, яку сам Аполлон позбавив права бути творцем культури” [3, с. 227]. Можливо, саме для того, щоб уникнути подібної драми розірваності людини між аполлонівським та діонісійським началами, Ф. Ніцше й ставить вимогу рухатися до ідеалу “надлюдини”. Адже ідеал “надлюдини” – це демонстрація сили, яка необхідна для звільнення людини від впливу аполлонівських ілюзій, це відсутність страху, який звичайна людина відчуває, коли покидає щось знайоме та давно для себе зрозуміле.

На завершення, хотілося б ще раз наголосити на тій загальній тенденції, яка, насамперед, й об’єднувала українських письменників кінця XIX – початку XX ст. в їхньому “звертанні” до філософії Ф. Ніцше. Німецький мислитель був цікавий для вітчизняних діячів культури “переломного періоду” як “творець” загальноєвропейської традиції модерності. Адже він своєю “філософією життя” фактично заклав основи філософсько-мистецького дискурсу модерності, для якого були ворожими будь-які прояви механістичного сприйняття дійсності, що породжували надію, віру в цінності та поступ. Ніцшеанство у своїй основі передбачало прокладення цілковито нових шляхів людського розвитку. Саме тому німецький філософ і приваблював різних за своїми соціальними вподобаннями, темпераментом і талантом українських письменників, що ставили перед собою завдання віднайти альтернативний народницькому шлях розвитку української культури.

Література:

1. Бичко І. Ніцше в Україні [Текст] / І. Бичко // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 9–10. – С. 154–177. – ISSN 0235-7941.
2. Возняк Т. “Народження трагедії з духу музики” та “Лісова пісня” чи слово – музика – мовчання [Текст] // Тексти та переклади / Т. Возняк. – Харків, 1998. – С. 210–222. – ISBN 966-03-0382-3.
3. Грабович Г. До історії української літератури [текст] / Г. Грабович. – К., 2003. – 631 с. – Бібліогр.: с. 608-612. – ISBN 966-7679-27-6.
4. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму [текст] / Т. Гундорова. – К. : Критика. – 2009. – 448 с. – ISBN 978-966-8978-32-6.
5. Гундорова Т. *Femina melancholica*. Стаття і культура в тендерній утопії Ольги Кобилянської [текст] / Т. Гундорова. – К., 2002. – 272 с. – ISBN 966-7679-20-9.
6. Жмир В. Слідами Ф. Ніцше по Україні [текст] / В. Жмир // Філософська думка. – 2004. – № 6. – С. 78–110. – ISSN 0235-794.
7. Зубрицька М. Проблема індивідуалізму у творчості Лесі Українки [текст] / М. Зубрицька // Сучасність. – 1991. – № 12. – С. 22–25. – ISSN 0585-8365.
8. Лубківська О. Моделі вияву ніцшеанської філософії в українській літературі [текст] / О. Лубківська // Сучасність. Література, наука, мистецтво, суспільне життя. – 1995. – № 4. – С. 144–147. – ISSN 0585-8365.
9. Ницше Ф. Так говорив Заратустра. Книга для всіх и ни для кого [текст] // Ницше Ф. Сочинения в 2-х томах / Ф. Ницше ; [пер. с нем. Ю. Антоновского]. – М. : Мысль, 1996. – Т. 2. – 831 с. – С. 5-237. – ISBN 5-244-00853-6.
10. Павличко С. Теорія літератури [текст] / С. Павличко ; [упоряд. В. Агеєва]. – [2-ге вид.]. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2009. – 679 с. – ISBN 978-966-500-307-6.
11. Попович М. Нарис історії культури України [текст] / М. Попович. – К. : “АртЕк”, 1998. – 728 с. – ISBN 966-505-021-4.
12. Ткаченко Р. Синтез інтелекту і волі як засіб подолання декадансу (І. Франко проти Ф. Ніцше) [текст] / Р. Ткаченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2003. – Вип. 14. – С. 40–43. – ISSN 1728-3817.
13. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. [текст] / Л. Українка. – К. : Наук. думка, 1975–1979. – Т. 12: Листи (1876-1897). – 1978. – 694 с. – ISBN 966-578-010-7.

Рецензент – кандидат філософських наук, професор, завідувач кафедри “Українська філософія та культура” КНУ імені Тараса Шевченка **М. Ю. Русин**